

Олександр ЗАЙЦЕВ

ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ФАШИЗМУ В СУЧАСНІЙ АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті розглянуто останній цикл дебатів про фашизм британськими й американськими істориками. Особливу увагу приділено поглядам на фашизм у рамках теорій тоталітаризму й модернізації, а також ідеям школи «нового консенсусу». На думку автора, ці погляди радше доповнюють, ніж суперечать одні одному. Крім того, автор доводить, що школа «нового консенсусу» є найбільш успішною у проникненні в природу фашизму.

Сучасний стан інтерпретацій фашизму в західній історіографії влучно описано у фундаментальній «Енциклопедії націоналізму» за редакцією професора Ратгерського університету (США) Олександра Мотиля: «Хоча претензії щодо браку загального консенсусу в дефініціях висувують до багатьох понять суспільних наук, жодного з них це не стосується такою мірою, як поняття фашизму. <...> Найбільші дебати точаться довкола питань: чи є фашизм ідеологією, чи ні, чи охоплює він один феномен, чи множину феноменів, чи існував він лише в одну «епоху», чи має загальний характер. Один із небагатьох пунктів, стосовно яких консенсус таки існує – це те, що довоєнний рух Муссоліні в Італії був фашистським, але чи можна сказати те саме про його режим – питання дискусійне. <...> Хоча тільки деякі дослідники окреслюють терміном «фашизм» лишень рух Муссоліні, питання, на які ще рухи і режими слід наклеїти ярлик фашизму, знову ж таки дуже дискусійне. Дехто зараховує до фашистських фактично всі праві авторитарні режими, вкупі з повоєнними диктатурами, як-от Іспанія Франко або Чилі Піночета, тоді як інші вельми вибірково й виключають навіть нацистську Німеччину Гітлера. <...> Фашизм називають реакційним, консервативним, прогресивним і революційним. Його вважають правим і лівим, секулярним і (псевдо)релігійним, капіталістичним і соціалістичним, ірраціональним і раціональним, модерним і відсталим тощо»¹. Втім, було б перебільшенням твердити, що жодних зрушень у цій царині не відбувається. Дослідження останніх років дозволили чіткіше сформулювати конкурентні концепції та дефініції, ба більше, у хаосі інтерпретацій почали проглядатися контури «нового консенсусу».

У 1960–70-х рр. проблема природи фашизму була центральною темою дебатів між істориками Європи ХХ ст. Згодом дискусії вщухли, поступившись місцем конкретно-історичним дослідженням окремих рухів і режимів, однак у 1990-х суперечки розгорілися з новою силою, супроводжуючися появою низки порівняльно-історичних та узагальнюючих праць.

На відновлення інтересу до проблеми вплинули три головні чинники: крах комуністичної системи, «права хвиля» в Європі і накопичення істориками нового

¹ Fascism // Encyclopedia of Nationalism / Ed. by A. J. Motyl. Vol. 2: Leaders, Movements, and Concepts. San Diego, 2001. P. 159.

емпіричного матеріалу. Падіння комунізму у Східній Європі супроводжувалося переосмисленням досвіду комуністичної доби, при цьому виявилася різюча схожість комуністичних режимів із фашистськими, на що давно вже вказували теоретики тоталітаризму на Заході. Водночас відновлення політичного плюралізму в умовах кризи перехідного періоду призвело до появи у посткомуністичних країнах низки праворадикальних і ультра націоналістичних угруповань, чия діяльність дуже скидалася на фашистські й нацистські зразки. «Права хвиля» не оминула й Західної Європи, де в 1990-х рр. спостерігалось посилення радикальних «постфашистських» партій, які здобували дедалі більшу електоральну підтримку, а подекуди навіть узяли участь в урядових коаліціях. А тим часом нагромаджений дослідниками поодиноких фашистських рухів і режимів новий емпіричний матеріал, який не вкладався у старі концептуальні схеми, вимагав формування нової дослідницької парадигми.

Визначальний вклад в інтерпретації фашизму протягом останніх років зробила англо-американська історіографія (розділити її на британську й американську можна хіба що за формальною ознакою громадянства, фактично ж історики обох країн утворюють єдину академічну спільноту зі спільним дискурсом, спільним колом пріоритетних проблем, а одні й ті самі професори нерідко працюють в університетах по обидва боки океану). За кількістю і глибиною конкретно-історичних досліджень окремих «фашизмів» вона поступається італійській та німецькій історіографіям (хоч і тут має чималі здобутки), зате їй немає рівних у порівняльних студіях та теоретичних узагальненнях.

Історіографія фашизму надто велика й різноманітна, щоб охопити її в одній статті, навіть якщо йдеться тільки про доробок британських та американських істориків за останні 10–15 років. Тут розглянуто лише деякі найважливіші інтерпретації фашизму як родового поняття (*generic fascism*), що містить цілу низку національних різновидів. Основну увагу приділено осмисленню фашизму в рамках теорій тоталітаризму й модернізації та концепцій школи «нового консенсусу»².

Загалом можна виокремити два головні підходи до означення фашизму. Перший полягає у визнанні того, що фашизм реально існує тільки в різноманітні конкретних «фашизмів». Аби сформулювати дефініцію фашизму, потрібно всебічно дослідити якомога більшу кількість поодиноких рухів і режимів. Вивчивши їх із усіма властивими їм особливостями, а потім порівнявши між собою, можна виділити те, що входить у поняття фашизму. В результаті зазвичай з'являються розлогі описові дефініції у вигляді переліку не менше десятка пунктів (*check-lists*, як іронічно називає їх Роджер Ґрифін)³.

² Ширше про інтерпретації фашизму див.: *Payne S. G. A History of Fascism, 1914–1945. Madison, 1995. P. 441–461; Gregor A. J. Interpretations of Fascism. New Brunswick, NJ; London, 1997; De Felice R. Il fascismo: Le interpretazioni dei contemporanei e degli storici. Roma; Bari, 1998 (англ. переклад 1-го видання: De Felice R. Interpretations of Fascism / Transl. by V. H. Everett. Cambridge, Mass.; London, 1977); Bosworth R. J. B. The Italian Dictatorship: Problems and Perspectives in the Interpretation of Mussolini and Fascism. London; New York, 1998; Kershaw I. The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation. 4th ed. London, 2000; Abse T. Recent Trends in the Historiography of Italian Fascism // The Twentieth Century: A Century of Wars and Revolutions? London, 2000. P. 156–171.*

³ Мабуть, найдосконалішим зразком такого «check-list» є «типологічний опис фашизму» Стенлі Пейна (*Payne S. G. A History of Fascism, 1914–1945. P. 7*).

Прихильники другого підходу намагаються сконструювати абстрактну теоретичну модель фашизму в сенсі «ідеального типу» Макса Вебера. Фашистські рухи і режими, хоч би якими різними вони видавалися, розглядають як варіації цього «ідеального типу», попри те, що жоден з них не відповідає йому стовідсотково. Означення фашизму формулюють, як правило, одним реченням і включають лише декілька ключових елементів («фашистський мінімум»), а інші ознаки вважаються несуттєвими або похідними від «фашистського мінімуму»⁴.

Глибші відмінності пов'язані із застосуванням до пояснення фашизму різноманітних теорій – тоталітаризму, модернізації, політичної релігії, інтегрального націоналізму тощо. Розгляньмо деякі з цих підходів.

Фашизм і тоталітаризм

Типологічну подібність фашизму й комунізму було помічено відразу після приходу фашистів до влади в Італії⁵. Згодом порівняльні дослідження цих політичних рухів і відповідних їм режимів стали основою теорії тоталітаризму.

Поняття «тотальної» політичної влади і «тоталітаризму» вперше сформулював у 1923 р. італійський публіцист і опонент Беніто Муссоліні Джованні Амендола (згодом убитий фашистами)⁶. Незабаром і сам Муссоліні визнав тоталітарний характер фашизму й охоче послуговувався цим терміном⁷. У 1930-х рр. термін закріпився в академічному дискурсі для позначення спільної природи фашистського, нацистського і більшовицького режимів. Найбільшого впливу теорія тоталітаризму досягла у 1950-х рр. завдяки класичним працям Ганни Арендт, Карла Фридриха і Збігнева Бжезінського⁸. Тоді-таки було сформульовано класичний перелік спільних ознак тоталітарних диктатур:

- 1) єдина офіційна ідеологія, що повністю відкидає старий порядок і спрямована на побудову нового суспільства;
- 2) єдина масова партія, що її очолює одна особа – диктатор, і тісно пов'язана з державною бюрократією;
- 3) система терору, фізичного або психічного, скерованого не лише проти «ворогів» режиму, а й проти цілих груп населення;
- 4) монопольний контроль партії та уряду над усіма засобами масової комунікації;
- 5) монопольний контроль над збройними силами;
- 6) централізоване бюрократичне управління економікою⁹.

Розквіт теорії не випадково збігся в часі з піком Холодної війни, однак за часів «розрядки» її застосування в академічних колах стало «поганим тоном». Приблизни-

⁴ Див., наприклад: *Griffin R. The Nature of Fascism. London, 1991. P. 26–55.*

⁵ Одним із перших на неї звернув увагу Дмитро Донцов (*Донцов Д. Bellua sine capite // Літературно-Науковий Вістник. 1923 (Річник XXII). Кн. I. С. 58–71.*)

⁶ *Pipes R. Russia under the Bolshevik Regime. New York, 1993. P. 243.*

⁷ Див., зокрема: *Муссоліні Б. Доктрина фашизму / Переклав М. Островерха. Львів, 1937. С. 10.*

⁸ *Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Пер. В. Верлока і Д. Горчаков. К., 2002; Friedrich C. J., Brzezinski Z. K. Totalitarian Dictatorship and Autocracy. 2nd ed. New York, 1966.*

⁹ *Friedrich C. J., Brzezinski Z. K. Totalitarian Dictatorship and Autocracy. P. 22.*

ків тоталітарної концепції критикували (й, інколи, справедливо) за тенденційність і нехтування принциповими відмінностями між комунізмом і нацизмом¹⁰.

Після падіння Берлінського муру теорію тоталітаризму відкрили для себе суспільствознавці посткомуністичних країн: поняття «тоталітаризм» значно краще допомагало зрозуміти природу комуністичних диктатур, ніж евфемізми на кшталт «культу особи» чи «командно-адміністративної системи». Відтак ренесанс теорії почався й на Заході, і незабаром вона знову здобула широке визнання, зокрема, й серед дослідників фашизму, а надто його німецького варіанту – нацизму.

Прикладом послідовного застосування теорії тоталітаризму у вивченні нацизму є книжка американського історика Клауса Фішера «Нацистська Німеччина: нова історія». Автор означає тоталітаризм як «монополізацію людської діяльності, приватної та публічної, новочасною технократичною державою». На думку К. Фішера, «націонал-соціалізм репрезентує правий варіант новочасного тоталітаризму, ідеологічного двійника комунізму або лівого тоталітаризму»¹¹.

К. Фішер не ігнорує відмінностей між фашизмом і комунізмом, добачаючи їх, насамперед, у класовій базі та в ідеологічному дискурсі: «Лівий тоталітаризм – це передовсім рух робітничого класу, який говорить мовою вісімнадцятого століття, наголошуючи на економічній і соціальної рівності. Правий тоталітаризм говорить мовою соціального дарвінізму і расизму, відкидаючи ідею рівності як отруйний вплив у політиці. Лівий тоталітаризм був радикалізацією робітничого класу, тоді як правий тоталітаризм був радикалізацією середнього класу. <...> Фашизм, або його німецький варіант, націонал-соціалізм, був божевіллям середнього класу; це був тоталітаризм правих у відповідь на тоталітаризм лівих»¹².

У такий спосіб К. Фішер синтезує дві інтерпретації фашизму: як різновиду тоталітаризму і як виразника радикалізму середнього класу (останню концепцію було сформульовано ще у 1920-х рр., згодом її розвивали такі авторитетні дослідники, як Ренцо Де Феліче, Сеймур Ліпсет та багато інших¹³).

Тоталітарний характер нацистського режиму визнають також інші його дослідники, зокрема, британський історик Майкл Берлей, який описує нацизм як різновид тоталітаризму і як «політичну релігію»¹⁴. Натомість інший британець, Ян Кершоу, погоджуючися, що Третій Райх підпадає під категорію тоталітаризму, все-таки вважає, що пізнавальна вартість цієї концепції обмежена, він надає перевагу концепції фашизму, яка підкреслює спорідненість режимів Гітлера й Муссоліні¹⁵.

Проблему типологічної подібності фашизму та комунізму із своєї перспективи розглядають і дослідники російського більшовизму. Один із найбільших авторитетів

¹⁰ Про історію поняття «тоталітаризм» і теорії тоталітаризму див.: *Torney S. Making Sense of Tyranny. Manchester, 1995.*

¹¹ *Fischer K. P. Nazi Germany: A New History. New York, 1995. P. 5.*

¹² *Ibid. P. 17–18.*

¹³ Стислу характеристику цієї концепції див.: *De Felice R. Interpretations of Fascism. P. 122–130, 155–156, 176–182.*

¹⁴ *Burleigh M. The Third Reich: A New History. New York, 2000. P. 1–23.* Про італійський фашизм як «політичну релігію» див.: *Gentile E. The Sacralization of Politics in Fascist Italy / Transl. by K. Botsford. Cambridge, Mass.; London, 1996.*

¹⁵ *Kershaw I. The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation. P. 45.*

у цій галузі, професор Гарвардського університету Річард Пайпс, присвятив порівняльному аналізу комунізму, фашизму й націонал-соціалізму окремих розділ у своїй книжці «Росія під більшовицьким режимом». Поділяючи теорію тоталітаризму, він вважає ці рухи спорідненими і посилається, зокрема, на висловлювання Муссоліні, Гітлера та Геббельса, які визнавали цю спорідненість. Р. Пайпс називає більшовизм і фашизм «ересями соціалізму», оскільки обидва походили з революційного крила соціалістичного руху¹⁶. Історик наводить цікаві паралелі між Муссоліні та Леніним, що обидвоє були лідерами революційного марксизму, і навіть стверджує, що майбутній вождь фашизму перед Першою світовою війною був схожий на Леніна більше, ніж будь-який інший соціалістичний діяч¹⁷.

Спільне походження значною мірою зумовило подібність фашистських та комуністичних рухів, а відтак і режимів. Утім, були й відмінності, зокрема у ставленні до приватної власності та ринкової економіки, але після реформ у комуністичному Китаї «навіть це більше не вважають таким суттєвим, як гадали раніше». Залишається одна принципова відмінність між комунізмом, з одного боку, та фашизмом і націонал-соціалізмом, з другого, яка полягає у їх ставленні до націоналізму: комунізм – це інтернаціональний рух, тоді як фашизм, за словами Муссоліні, був «не для експорту»¹⁸. Однак «з плином часу класовий і національний тоталітаризми виявляли тенденцію до зближення». Сталін заохочував російський націоналізм і антисемітизм, а Гітлер збирався «розчинити» німецький націоналізм у ширшій концепції «арійства»¹⁹. Від цих міркувань один крок до визнання, що врешті-решт між комунізмом і фашизмом не залишилося жодних принципових відмінностей. Проте сам Р. Пайпс цього кроку не робить.

Натомість Ентоні Джеймс Грегор, з огляду на подібні засновки, доходить логічного кінця – отожднює революційний марксизм із фашизмом: «Позбавлена своєї машкари, марксистська теорія викриває себе як варіант родового фашизму (generic fascism)»²⁰. При цьому Грегор уникає вживати термін «тоталітаризм», натомість використовуючи понятійний апарат теорії модернізації. Її застосування в дослідженнях фашизму варто розглянути окремо.

Фашизм і модернізація

Існують два протилежні погляди на проблему ставлення фашизму до модернізаційних процесів ХХ ст. Згідно з першим, фашизм є консервативним або реакційним рухом, «антимодерністською утопією» (Генрі Ешбі Тернер), мета якої – зберегти і відновити, почасти революційними засобами, традиційні цінності, що їх підриває модерне суспільство (Ренцо Де Феліче, Барінгтон Мур). Згідно з другим, фашизм – це модернізаційний рух, який, особливо в Італії, виконував функції

¹⁶ Pipes R. Russia under the Bolshevik Regime. P. 253.

¹⁷ Ibid. P. 245–253.

¹⁸ Слід, однак, зауважити, що з кінця 1920-х рр. Муссоліні змінив свій погляд і заговорив про універсальність фашизму. Були навіть спроби створити «Фашистський інтернаціонал» (див.: Leeden M. A. Universal Fascism. New York, 1972).

¹⁹ Pipes R. Russia under the Bolshevik Regime. P. 278–280.

²⁰ Gregor A. J. The Faces of Janus: Marxism and Fascism in the Twentieth Century. New Hawen; London, 2000. P. X.

прискорення промислового розвитку, насадження дисципліни, консолідації суспільства в умовах глибоких класових і регіональних поділів (Е. Дж. Грегор). Між цими двома крайнощами існує і третій погляд: фашизм є водночас прогресивним і реакційним, модерним і архаїчним. Він відкидає лише деякі аспекти модерного суспільства – демократизацію, секуляризацію, міжнародну інтеграцію – або певну модель модерності, а саме «раціоналістичну, прогресивну модель Просвітництва» (Еміліо Джентіле), будуючи натомість альтернативну, непросвітницьку модель²¹.

До середини 1970-х рр. домінував перший погляд, що його представляли, зокрема, Сеймур Ліпсет, Ернст Нольте і Вольфганг Сауер²². Згодом його розкритикували і він втратив панівні позиції, але й тепер у нього не бракує захисників. Приміром, історик російського фашизму Стивен Шенфілд доводить, що фашизм є антимодерним рухом, на відміну від комунізму, який попри все своє варварство є, «принаймні в принципі й до певної міри, частиною модерного світу»²³. Для фашизму характерна орієнтація на домодерні цінності. «Наприклад, корпоративна держава, що її пропагував класичний італійський фашизм... є, вочевидь, спробою адаптації до сучасних умов давньої системи феодалних станів».²⁴ На думку С. Шенфілда, майбутнє для фашистів – «не більше, ніж минуле, відроджене в новій формі. Минуле набагато істотніше для фашизму, ніж майбутнє»²⁵. З огляду на ці міркування, історик пропонує таку дефініцію: «Фашизм – авторитарний популістський рух, який прагне зберегти і відновити домодерні патріархальні цінності у новому порядку, що базується на спільнотах нації, раси або віри»²⁶.

Протилежний погляд сягає своїм корінням ще 1933 р., коли німецький соціолог Франц Боркенау інтерпретував італійський фашизм як різновид «розвиткової диктатури»²⁷. Від середини 1970-х рр. аналогічну концепцію розробляє у своїх численних працях Е. Дж. Грегор²⁸. Він доводить, що фашизм являв собою «розвиткову» або «модернізаційну» диктатуру («developmental» або «modernizing dictatorship»), альтернативу комуністичній і ліберальній моделям розвитку. Такі диктатури виникали в країнах, які переживали швидку трансформацію традиційного суспільства в індустріялізоване. Грегор вважає, що фашистська Італія стала моделлю для економічного розвитку багатьох країн третього світу після 1945 р. і

²¹ Shenfield S. D. Russian Fascism: Traditions, Tendencies, Movements. Armonk, NY; London, 2000. P. 8.

²² Витяг із текстів цих авторів див.: International Fascism: Theories, Causes and the New Consensus / Ed. by R. Griffin. London, 1998. P. 101–124.

²³ Shenfield S. D. Russian Fascism. P. 9.

²⁴ Ibid. P. 11.

²⁵ Ibid. P. 12.

²⁶ Ibid. P. 17.

²⁷ Payne S. G. A History of Fascism, 1914–1945. P. 456.

²⁸ Gregor A. J. The Fascist Persuasion in Radical Politics. Princeton, NJ, 1974; idem. Fascism and Modernization: Some Addenda // World Politics. Vol. 26. 1974. № 3. P. 370–384 (витяг див.: International Fascism. P. 127–137); idem. Italian Fascism and Developmental Dictatorship. Princeton, NJ, 1979; idem. Interpretations of Fascism; idem. Phoenix: Fascism in Our Time. New Brunswick, NJ, 1999; idem. A Place in the Sun: Marxism and Fascism in China's Long Revolution. Boulder, Colo., 2000; idem. The Faces of Janus: Marxism and Fascism in the Twentieth Century; idem. Giovanni Gentile: Philosopher of Fascism. New Brunswick, NJ, 2001.

має більше спільного з комуністичними системами СРСР, Китаю і Куби, ніж із консервативними авторитарними режимами на кшталт Іспанії Франко чи режиму Віші у Франції. У книжці «Обличчя Януса», навівши довгий перелік спільних рис марксистсько-ленінських і фашистських систем, Грегор робить висновок: «Ці політичні якості... такою ж мірою властиві Радянському Союзові Сталіна, Китаєві Мао Цзедуну, Корейській Народній-Демократичній Республіці Кім Ір Сена і Кубі Фіделя Кастро, як Італії Муссоліні»²⁹. Тому історик пропонує використовувати фашизм Муссоліні як парадигматичний зразок «революції нашого часу», який значно більше, ніж більшовицька революція, відображає природу революційних процесів ХХ ст. При цьому Грегор вилучає з розгляду націонал-соціалізм, оскільки тогочасна Німеччина мала високий рівень модернізації і не потребувала «розвиткової диктатури» – нацистська диктатура мала інший характер.

Погляди Е. Дж. Грегора багато в чому перегукуються з теорією тоталітаризму. Відмінності між «правими» і «лівими» він вважає менш суттєвими, ніж протистояння демократичних і антидемократичних систем: «...Політичний світ, який ми знали після більшовицької та фашистської революцій, було розділено, передовсім, конфліктом не між правими і лівими, а між представницькими демократіями і антидемократичними “ідеократіями”. Суперництво було між системами, що ґрунтують свою легітимність на результатах виборів, і системами, чия легітимність і повноваження тримається на ідеології, що вважається безпомилливою, керівництві “харизматичного лідера” і збройному тискові керівної партії. Серед цих останніх рухів і режимів немає правих чи лівих. Є тільки антидемократичні системи»³⁰.

Крайнощі концепції Грегора, зокрема, ототожнення повоєнних комуністичних режимів із фашистськими, історики не сприйняли, однак загалом його праці дали поважний імпульс для переосмислення фашизму і, поряд із працями інших істориків, сприяли формуванню «нової парадигми» або «нового консенсусу».

Фашизм і нацизм

Одним із найбільш спірних в історіографії є питання співвідношення фашизму й німецького нацизму. Більшість дослідників, принаймні, британських та американських, вважає німецький націонал-соціалізм різновидом фашизму. Зрештою, й сам Беніто Муссоліні в 1933 р. вітав тріумф Гітлера як перемогу «німецького фашизму»³¹, а в 1936 р. назвав фашистську Італію і нацистську Німеччину «конгруентними випадками», що їм судилася «спільна доля» (і не помилився). Щоправда, самі нацисти не схильні були вважати себе послідовниками хоч союзних, та все ж «расово нижчих» італійців, але в 1942 р. Гітлер визнав роль італійського фашизму як прообразу націонал-соціалізму, заявивши, що «коричневі сорочки могли б і не виникнути без чорних сорочок»³².

²⁹ Gregor A. J. The Faces of Janus. P. 6.

³⁰ Ibid. P. X.

³¹ Payne S. G. Comments [to G. Allardyce's essay «What Fascism Is Not»] // The American History Review. Vol. 84. 1979. № 2. P. 390.

³² Цит. за: Knox M. Common Destiny: Dictatorship, Foreign Policy, and War in Fascist Italy and Nazi Germany. Cambridge, 2000. P. 53.

Проте в очах деяких авторитетних істориків відмінності між режимами Муссоліні та Гітлера настільки глибокі, що унеможливають уживання для них спільного поняття «фашизм» (Клаус Гільдебранд, Андреас Гілгрубер, Карл Дитрих Брахер, Ренцо Де Феліче, Зеєв Штернгель). Головні розходження вони вбачають у расистському характері нацистської ідеології, нібито зовсім не притаманному італійському фашизму; у піднесенні нацистами ідеї Volk вище від ідеї держави на противагу фашистському етатизмові; в антимодерних, архаїчних цілях та ідеології нацизму на відміну від модернізаційних тенденцій італійського фашизму; у тотальному підкоренні держави й суспільства нацистами, на противагу значно обмеженішому втручання фашистів. Прихильники цього погляду вважають гітлеризм унікальним явищем, яке не підпадає під категорію фашизму³³.

Майкл Берлей (Британія) і Вольфганг Віперман (Німеччина) вбачають унікальність Третього Райху в тому, що його головною метою було створити ієрархічний расовий новий порядок: «Його мета була новою і sui generis: зреалізувати ідеальний майбутній світ без “нижчих рас”, без тих, кому, як вони [нацисти] вирішили, не було місця в “національній спільноті”. Третій Райх мав бути радше расовим, ніж класовим суспільством. Цей факт сам по собі робить наявні теорії, і ті, що ґрунтуються на модернізації або тоталітаризмі, й глобальні теорії фашизму, надто бідними евристичними засобами для кращого розуміння того, що було унікальним режимом без прецедентів і паралелей»³⁴.

Своєрідну середню позицію між прихильниками і противниками означення націонал-соціалізму як різновиду фашизму посів американський історик і політолог Хуан Лінц. Він вважає, що націонал-соціалізм Ґрегора Штрасера (ліве крило нацизму) більшою мірою підпадає під категорію фашизму, ніж радикально расистський гітлеризм: «На нашу думку, націонал-соціалізм, зокрема північне ліве крило руху радше, ніж “гітлеризм”, відповідає загальнішій категорії. Нацизм не відкидав ототожнення з фашизмом, але він також набув унікальних рис, що робили його цілком відмінною гілкою спільного дерева, до якої були прицеплені німецькі ідеологічні традиції і яка мала власні особливі плоди»³⁵.

Адріан Літелтон, професор сучасної європейської історії в Університеті Пізи, визнає, що ми не знаходимо в італійському фашизмі відповідника расистському антисемітизмові, який відігравав центральну роль у нацизмі. Проте він перевертає звичний аргумент з ніг на голову: якраз рух Муссоліні, а не німецький нацизм, через відсутність расистської політики, був винятком серед фашистських рухів. Цю винятковість італійського фашизму Літелтон пояснює високим ступенем інтеграції італійських євреїв у національну спільноту³⁶.

Незважаючи на заперечення окремими дослідниками надміру широкого тлумачення фашизму, панівним у західній історіографії та політології залишається

³³ Стилий критичний виклад аргументів прихильників унікальності нацизму див.: *Kershaw I. The Nazi Dictatorship*. P. 41–42.

³⁴ *Burleigh M., Wippermann W. The Racial State: Germany 1933–1945*. Cambridge, 1991. P. 307.

³⁵ *Linz J. J. Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder; London, 2000. P. 224.

³⁶ *Lyttelton A. The «Crisis of Bourgeois Society» and the Origins of Fascism // Fascist Italy and Nazi Germany: Comparisons and Contrasts*. Cambridge, 1996. P. 13.

підхід, згідно з яким нацизм слід розглядати як особливий варіант фашизму³⁷. Цей погляд можна резюмувати словами Яна Кершоу: «Немає жодної суперечности... між сприйняттям нацизму як (найбільш крайнього прояву) фашизму й ознанням його власних унікальних рис в межах цієї категорії, які можна належно зрозуміти тільки в рамках німецького національного розвитку»³⁸.

«Новий консенсус»

У передмові до збірника «Інтернаціональний фашизм» (1998 р.) британський історик Роджер Грифін писав: «...Після семи десятиліть, протягом яких єдиний острів згоди щодо рушійних сил фашизму в океані сум'яття, ідіосинкразії та суперечностей розташовувався в марксистських територіяльних водах, архіпелаг консенсусу нарешті з'являється також і серед немарксистів»³⁹.

Основні компоненти нової парадигми фашизму, яка лягла в основу цього консенсусу було сформульовано протягом 1960-80-х рр. у працях Юджина Вебера, Хуана Лінца, Стенлі Пейна, Джеймса Грегора, Джорджа Мосе та інших дослідників, але вперше її чітко викладено у книжці Р. Грифіна «Природа фашизму» (1991 р.)⁴⁰. Особливості підходу Грифіна такі: будь-яка дефініція фашизму – це «ідеальний тип» (за М. Вебером); в основу означення фашизму покладено його «мітичну серцевину» («mythic core»), яка реконструюється на основі першоджерел, що стосуються ідеології італійського фашизму та його аналогів; цей «серцевинний міт» розглядають як матрицю ідеології, програми, політики, організаційних та інституційних структур і стилю кожного індивідуального фашизму; суть цього міту – сплав ультранационалізму з прагненням до оновлення і відродження (палінгенезу). Термін «палінгенез», запозичений з біології, Грифін окреслює як «вираз міту відродження, регенерації. У політичному контексті – втілення прагнення створити новий порядок, що прийде на зміну періоду деградації та занепаду»⁴¹.

Р. Грифін пропонує таке означення фашизму: «Фашизм – рід політичної ідеології, мітична серцевина якої у своїх різноманітних видозмінах є палінгенетичною формою популістського ультранационалізму»⁴².

Саме поняття палінгенетичного міту як стрижня фашистської ідеології стало головним внеском Р. Грифіна в теорію фашизму. Слід, однак, зауважити, що міти «відродження після занепаду» притаманні всім формам націоналізму, в тому числі й ліберальним. Отже, не палінгенетичний міт сам по собі, а його поєднання з найвоєвничішими формами популістського націоналізму робить фашизм фашизмом.

Другою працею, яка справила визначальний вплив на формування «нової парадигми» стала книжка американського історика Стенлі Пейна «Історія фа-

³⁷ Див. зокрема: *Nolte E. Three Faces of Fascism: Action Française, Italian Fascism, National Socialism.* New York, 1966; *Kershaw I. The Nazi Dictatorship; Griffin R. The Nature of Fascism; Payne S.G. A History of Fascism, 1914–1945; Kallis A.A. Fascist Ideology: Territory and Expansionism in Italy and Germany, 1922–1945.* London; New York, 2000.

³⁸ *Kershaw I. The Nazi Dictatorship.* P. 44.

³⁹ *Griffin R. Preface // International Fascism: Theories, Causes and the New Consensus.* P. IX.

⁴⁰ *Griffin R. The Nature of Fascism.* London, 1991.

⁴¹ *Ibid.* P. 240.

⁴² *Ibid.* P. 26.

шизму, 1914–1945». В основу її теоретичної частини автор поклав свою ранішу монографію⁴³, однак вніс деякі концептуальні зміни і доповнення, в тому числі й під впливом ідей Р. Грифіна.

Як робочу дефініцію С. Пейн пропонує «типологічний опис фашизму» у вигляді таблиці, що її складають три частини: «Ідеологія і цілі», «Фашистські заперечення» («negations» – антилібералізм, антикомунізм, антиконсерватизм) та «Стиль і організація»⁴⁴. Ця таблиця фігурувала і в монографії Пейна 1980 р., але в «Історії фашизму» порядок розташування частин зазнав симптоматичних змін: на першому місці виявилися вже не «заперечення», а «ідеологія і цілі», що свідчило про відхід від інтерпретації фашизму передовсім як «антируху» і визнання пріоритетності «позитивного» змісту його ідеології перед «негативним». Крім того, у виданні 1995 р. С. Пейн доповнив свій «типологічний опис» короткою дефініцією: «...Фашизм може бути означено як “форму революційного ультра націоналізму, спрямованого на національне відродження, який ґрунтується на віталістичній філософії і побудований на крайньому елітаризмі, мобілізації мас і Führerprinzip [принципі фюрерства], позитивно оцінює насильство – і як мету, і як засіб, та схильний до культу війни і/або воєнних чеснот”»⁴⁵.

С. Пейн також подає класифікацію авторитарних націоналістичних рухів і режимів Європи першої половини ХХ ст., відмежовуючи фашизм від інших двох «облич» авторитарного націоналізму – радикальної правиці та консервативної правиці. Згідно з його типологією, до фашистів, крім італійської ПНФ, зараховано, зокрема, німецьку НСДАП, іспанську Фалангу, польські Фалангу і Табір національного єднання (ОЗН), румунську «Залізну гвардію», хорватських усташів, до радикальної правиці – австрійський Гаймвер, Аксьйон Франсез, польських націонал-радикалів, до консервативної правиці – Горті, Ульманіса, Сметону, Пілсудського, Салазара, інших європейських диктаторів та організацій, що слугували їхньою опорою⁴⁶. Можна сперечатися щодо правомірності зарахування, наприклад, польського «Озону» до фашистів чи Пілсудського до правих консерваторів, проте сам підхід видається досить плідним, у всякому разі він дозволяє уникнути згромадження в одну купу зовні подібних, але різних за змістом авторитарних рухів і режимів. Загалом книги Р. Грифіна і С. Пейна стали найавторитетнішими викладами «нової парадигми» у дослідженні фашизму.

«Нова парадигма» здобула широке визнання в академічній спільноті, і в 1998 р. Р. Грифін з повним правом міг заявити про наявність «нового консенсусу». Незабаром в академічний обіг увійшов термін «школа нового консенсусу»⁴⁷, а наприкінці 2003 р. з'явився збірник статей за редакцією Роджера Грифіна і Метью Фелдмана, що репрезентував погляди прибічників цієї школи⁴⁸.

Що ж нового у «новому консенсусі»? Провідні дослідники фашизму – Роджер Грифін, Стенлі Пейн, Роджер Ітвел та інші – дійшли згоди щодо кількох засадничих постулатів:

⁴³ Payne S. G. Fascism: Comparison and Definition. Madison, 1995.

⁴⁴ Payne S. G. A History of Fascism, 1914–1945. P. 7.

⁴⁵ Ibid. P. 14.

⁴⁶ Ibid. P. 15.

⁴⁷ Thurlow R. Fascism. Cambridge, 1999. P. 2, 5–6.

⁴⁸ Fascism: Critical Concepts in Political Science / Ed. by R. Griffin and M. Feldman. London, 2003.

1) фашизм слід розглядати як родове поняття (*generic concept*) для цілої низки ідейно-політичних рухів, тобто як загальноєвропейський і навіть світовий феномен, не зводячи його тільки до італійського прообразу та його прямих епігонів;

2) фашизм був «альтернативною революцією» – альтернативною і щодо більшовицької революції, і щодо традицій французької революції XVIII століття – своєрідним «третім шляхом» між комунізмом і ліберальним капіталізмом;

3) фашизм був не просто «антирухом» (антимарксизмом, антилібералізмом), а мав і позитивну програму, власну суспільну утопію, яку намагався втілити в життя;

4) в основі фашистської утопії лежав «міт національного відродження» («палінгенетичний міт») – намагання відтворити в «новому порядку», що прийде на зміну періодові занепаду, і в «новій фашистській людині» мітологізований образ колишньої національної величі;

5) фашизм є формою революційного ультранационалізму (інтегрального націоналізму).

Ясна річ, до повного консенсусу ще дуже далеко, немає повної згоди в питаннях типології, зокрема, не всі погоджуються визнати німецький нацизм різновидом фашизму, а фашизм – різновидом націоналізму, однак в цілому здобутки прибічників «нової парадигми» вагомі і створюють добру основу для подальших досліджень та інтерпретацій.

Підбиваючи підсумки цього короткого огляду, зауважимо, що розглянуті інтерпретації здебільшого не заперечують, а доповнюють одна одну, виопуклюючи ті чи інші аспекти такого багатогранного феномену, як фашизм. Проте евристична вартість цих інтерпретацій неоднакова. Видається, найбільших успіхів у з'ясуванні природи фашизму досягла за останні роки школа «нового консенсусу». Однак залишається ще багато нерозв'язаних проблем і фактологічних лакун. Зокрема, українському історикові впадає у вічі нерозробленість такої теми, як вплив фашизму на націоналістичні рухи недержавних націй, місце останніх у типології авторитарного націоналізму. Тут відкривається широке поле для досліджень та інтерпретацій, на якому могли б плідно попрацювати і наші історики.

Olexander ZAYTSEV

Interpretations of Fascism in Contemporary British and American Historiographies

This article reviews the latest round of debates on Fascism by British and American historians. Special attention is given to views of Fascism in the framework of theories of totalitarianism and modernization and to the ideas of the «New Consensus» school. In the author's opinion, these views complement, rather than contradict, each other. Additionally, the author argues that the «New Consensus» school is the most successful in terms of insight into the nature of Fascism.